

כך קיבל התנין את שמו

סופרי ההשכלה נאלצו להשתמש במילה תנין הן כדי לתאר את הקרוקודיל והן כדי לתאר את הלינטן, ללא יכולת להבחין. אבל מה ציינו מילים אלה במקורן במקרא?

אילון גלעד 12.10.2015 09:33

מחבר סיפור הבריאה הפותח את ספר בראשית בחר שלא לפרט אילו צמחים וחיות ברא אלוהים בכל יום ויום, אלא השתמש במונחים כלליים בלבד. יוצאים מן הכלל שני יצורים חיים: "וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת־הָאָדָם בְּצַלְמוֹ" (בראשית א', כ"ז) ו"וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת הַתַּיִמָּנִים הַגְּדֹלִים" (בראשית א', כ"א). העובדה שהאדם מצוין באופן מיוחד אינה מפתיעה, אבל למה בחר המחבר לציין דווקא את התנין? כדי לענות על שאלה זו מוטב, בניגוד לנהוג בטור זה, לדבר על האטימולוגיה של המילה תנין מהסוף להתחלה.

בימינו, ובהתאם להחלטת ועד הלשון משנות ה-30 של המאה ה-20, משתמשים במילה תנין לתאר את הזוחל הטורף הנקרא גם תמסח (מהמילה המצרית העתיקה לתנין, "מסח", בתיווך הערבית) וקרוקודיל (מהמילה היוונית לתנין, שפירושה "תולעת סלעים" בתיווך הלטינית ושפות אירופה), אך זהו רק השימוש האחרון שאנחנו עושים במילה זאת. במשך יותר ממאה שנים, כשסופר עברי כתב תנין הוא התכוון דווקא ליונק הימי העצום המכונה בפינו היום לַיִתָּן. כך עשו ברוך לינדא בספרו רב ההשפעה "ראשית לימודים" (1788), פנחס אליהו הורביץ בספרו "ספר הברית" (1797), שמשון בלוך ב"שבילי עולם" (1822), אברהם מאפו ב"אהבת ציון" (1853), חיים זליג סלונימסקי ב"אות זיכרון לאלכסנדר פון הומבולט" (1858), שלום יעקב אברמוביץ, הוא מנדלי מוכר ספרים, ב"תולדות הטבע" (1862) וחיים נחמן ביאליק בתרגמו את "דון קישוט" (1912). גם הזואולוג העברי הראשון, ישראל אהרוני, השתמש במילה תנין בראשית המאה ה-20. אפילו ב-1952, כשאלהו בורטניקר תירגם את "מובי

דיק" של הרמן מְלוויל, הוא השתמש במילה תַּנִּין ולא בְּלִיָּתָן.

הבעיה היתה שסופרים אחדים השתמשו במילה תַּנִּין גם לתאר את הזוחל הטורף, כפי שאנחנו עושים בימינו. כמה סופרים (למשל, שמשון בלוך ומנדלי מוכר ספרים) אף השתמשו במילה תַּנִּין לתאר את שתי הבריות השונות כל כך גם יחד. במחצית השנייה של המאה ה-19 החל באופן הדרגתי להתרחב השימוש במילה לִיָּתָן על חשבון תַּנִּין, כשדובר ביונק הימי. דוגמה מוקדמת, אולי הראשונה, היא כתבה על ציד לווייתנים שפירסם ברוך וְרָבֵר, עורך העיתון "עברי אנכי", ב-1868. השימוש במילה לווייתן התרחב בסוף המאה, ובתחילת המאה ה-20 הפך לתקן. כך קרה שהוראתה של תַּנִּין יוחדה לזוחל בלבד.

סופרי ההשכלה יכלו להשתמש במילים תַּנִּין וְלִיָּתָן לתאר את צמד היצורים, שקודם לכן לא היתה מילה עברית שתיארה אותם, כיוון ששתי המילים לא זכו כמעט לשימוש במשך מאות שנים, להוציא טקסטים מדרשיים ופיוטים המתכתבים עם הפסוקים המקראיים הבודדים שבהם מילים אלו מופיעות. אבל על מה הורו מילים אלו במקרא?

מהקבלה בין השתיים בספר תהילים אנחנו למדים שמדובר בשני שמות של יצורים זהים או דומים, שהעברים הקדמונים האמינו שאלוהים הרג: "שִׁבְרַתְּ כְּאִשֵּׁי תַנִּינִים עַל-הַמַּיִם/ אֶתְּהָ רִצְצַתְּ כְּאִשֵּׁי לִיָּתָן" (תהלים ע"ד, י"ג-י"ד). מספר שמות אנחנו למדים שמדובר בסוג של נחש, שכן נכתב: "וַיִּשְׁלַךְ אֶהָרָן אֶת מַטְהוֹ לִפְנֵי פַרְעֹה וּלְפָנָיו עָבְדוּ וַיְהִי לְתַנִּין" (שמות ז', י') וכעבור פסוקים בודדים: "וְהַמַּטֵּה אֲשֶׁר נָהַפֵּךְ לְנַחֲשׁ תִקַּח בְּיָדְךָ" (שמות ז', ט"ו). פסוקים אלה מחזירים אותנו לבראשית ולעובדה המשונה שמכל היצורים החיים (חוץ מהאדם) רק תַּנִּינִים מוזכרים בשם.

הסיבה היא שמחבר הפרק הפותח את ספר בראשית היה ככל הנראה סופר יהודאי בגלות בבבל, שרצה לקעקע את האמונה שרווחה בימיו שבריאת העולם תחילתה במלחמה קוסמית בין אלוהים ואלת הים יחד עם עוזריו/התַּנִּינִים. זו היתה האמונה בבבל באותן שנים, כפי שעולה מסיפור הבריאה הבבלי, אֶנוֹמָה אֶלִישׁ, שבו נכתב שראש הפנתיאון הבבלי, האל מְרְדוּךְ, התחיל לברוא את העולם במלחמה שערך עם אלת הים תַּיַאֲמַת וילדיה המפלצות: "הָאֵם חֲבַר יוֹצְרַת-כָּל (תיאמת) הוֹסִיפָה נָשֶׁק לֹא יַחַת. יִלְדָה תַּנִּינִים חֲדֵי-שָׁנִים מִלְתַּעוֹת לֹלֵא חַחַם, מִלְאָה גוֹפִים בְּחַמָּה תַחַת דָּם. דְּכִקוֹנִים קוֹצְפִים הַלְבִּיֶשָה קַרְנֵי-יִרְאָה, עֶטְבָה קַרְנֵי-יִרְאָה-אֵימָה, הַמְשִׁלָה כְּאֵלִים" (תרגום: ש. שפרה ויעקב קליין, "בימים הרחוקים ההם", עם עובד, 1996).

אמונה דומה היתה קיימת גם במצרים הקדומה, שבה סופר שהאל כע הרג את האל-נחש אֶפֶפ. אמונה זו לא פסחה על עמי כנען וביניהם על בני יהודה. בעיר הכנענית העתיקה אוגרית נמצאו כתובות המתארות את מלחמת האל בַּעַל באל הים, יָם שמו, ובעוזריו. באחת הכתובות נכתב: "לאשתבמ תננ. אֶשְׁבַּמ(נ)ה מחֶשֶׁת. בתֶּנ. עקלתנ/שליט. ד. שבעת. רָאשִׁם" (בעברית: חסמתי תנין, חסמתיו, הכיתי פתן עקלתון, שליט בעל שבעת ראשים). הדבר דומה להפליא לפסוק המקראי "בַּיּוֹם הַהוּא יִפְקֹד ה' בְּחַרְבוֹ הַקָּשָׁה וְהַגְדוֹלָה וְהַחֲזָקָה, עַל לַיְלֵתָן נָחֹשׁ בְּרַחַם, וְעַל לַיְלֵתָן נָחֹשׁ עַקְלָתוֹן; וְהִכָּה אֶת־הַתַּיִן אֲשֶׁר בָּיָם" (ישעיהו כ"ז, א').

עולה מכך שבני יהודה הקדומים ליהקו את אלוהיהם לתפקיד האל בעל במיתוס הכנעני הקדום. אבל מכיוון שאמונה זאת נגדה את האידיאולוגיה המונותאיסטית שהחלה קונה לה אחיזה בקרב יהודי בבל, מחבר סיפור הבריאה טרח לציין בסיפור האלטרנטיבי הפותח את התורה, שאלוהים ברא גם את התנינים הגדולים בעצמו, כלומר שלא נלחם כדי לברוא את העולם, אלא עשה הכל בעצמו.

כפי שראינו, בעברית ובאוגרית יש מילים מהשורש ת.נ.נ המורות על נחשי מפלצת (התרגום של אנומה אליש מטעה, שכן המילה האכדית שתורגמה כתנין אינה משורש זה). מתברר שגם בארמית ובגעז (שפה אתיופית עתיקה), קיימות מילים מהשורש ת.נ.נ המורות על נחשי מפלצת. בלשנים מניחים שאין זה צירוף מקרים ושמידים אלו מקורן במילה אחת קדומה בלתי ידועה. באותו אופן, חוקרי תרבות מניחים שאין זה מקרה שבכנען, במסופוטמיה ובמצרים יש מיתוס על אל שהורג נחש ענק כחלק מבריאת העולם. המיתוס הזה התפתח במקום אחד, הסתעף לגרסאות שונות ועבר מתרבות לתרבות. החוקרים מאמינים שהמיתוס הזה לא התפתח במזרח התיכון, אלא שהוא שאול מתרבויות הודו־אירופיות שחיו מצפון.

כבר בעת העתיקה, במרחב העצום הכולל את אירופה, הודו ופרס, דיברו שפות שבשל הדמיון הרב ביניהן והאופן השיטתי שבו באים לידי ביטוי ההבדלים ביניהן, מניחים בלשנים שהתפתחו משפה עתיקה אחת שהם מכנים פרוטו־הודו־אירופית. איננו יודעים איך קראו דוברי השפה הזאת לשפתם, כיוון שהיא דוברה לפני המצאת הכתב, ולכן אין לנו כל עדות ישירה עליה. אף על פי שאין בידינו ממצאים מאותה שפה אנחנו יודעים עליה לא מעט, שכן בלשנים יכולים להשוות בין המילים בשפות השונות שהסתעפו משפה זאת, כמו הינדית, פרסית, יוונית, רוסית, שוודית, צרפתית ואנגלית, ולשחזר את אוצר המילים הקדום של דוברי השפה שככל הנראה חיו בערבות אסיה התיכונה לפני אלפי שנים.

למשל, מהמילה האנגלית cow, המילה היוונית העתיקה bous, המילה הלטיבית gov, המילה ההינדית gay, המילה הפרסית gav, המילה הלטינית bos, המילה הצ'כית hovádo ועוד מילים רבות אחרות המתארות פרה בשפות ההודו־אירופיות החיות והמתות, שיחזרו בלשנים את המילה הפרוטו־הודו־אירופית לבקר — gew.

בעקבות הצלחת הבלשנים בשחזור השפה של אותו עם קדום ניסו חוקרי דתות לשחזר את הדת העתיקה שלו. ואכן, נמצא שבקרוב רבים מהעמים דוברי השפות ההודו־אירופיות האמינו בעבר במיתוסים דומים. במיתולוגיה היוונית, למשל, אל השמים וראש הפנתיאון זאוס הרג את טיפון; במיתולוגיה הנורדית אל הסופות והברקים תור הביס את יורמןגנד; אל השמים והגשם ההינדי אינדרה קטל את וריטה; המלך המיתולוגי הפרסי פרידון שחט את אזי דהק; והאל החיתי טרהונט חיסל את אילינגקה, כל אלה מפלצות ענקיות בעלות מראה של נחש. לכן משערים חוקרים שבדת הקדומה של הפרוטו־הודו־אירופאים האמינו שהעולם נוצר מכך שאל השמים קטל את אלת הכאוס בעלת דמות הנחש, ושמונה זו הופצה בכל המרחב שאליו הגיעו בני עם זה ואף אומצה על ידי עמים בני תרבויות אחרות, ובהם גם העמים השמיים כאן במזרח התיכון.